

О. О. Лаптев

Салтівські пам'ятки Харківщини в розвідках 1949 р. І. П. Костюченка

Влітку 1949 р. в басейні р. Сів. Дінця та р. Уд студентом 5-го курсу КДУ Іваном Порфіровичем Костюченком проводилися масштабні археологічні розвідки. За запрошенням аспіранта ДІМ Ю. В. Кухаренка дослідник брав участь в розкопках Новопокровського кремаційного могильника. Розвідки без шурфування здійснювалися в три етапи: під час першого з них (від 10 липня) було обстежено околиці с. Новопокровки; на другому (10–14 серпня) пройдено маршрут від с. Старого Салтова до с. Мартової; на третьому (25 серпня — 1 вересня) оглянуто долину р. Сіверський Дінець від місця впадіння р. Уд до с. Печеніг.

Матеріали розвідок: друкований варіант звіту, польові щоденник та опис знахідок — увійшли до архіву ІА АН УРСР [1], деякі записи («квитанції» місць збору матеріалу) — до звіту Є. В. Махно [2]. Кожен з цих документів має відмінну інформацію про пам'ятки. Традиційно дослідники посилаються саме на друкований варіант [3; 4; 5], хоча він був написаний лише в листопаді-грудні 1951 р. До того ж, поселення в ньому подані за хронологічним принципом, без урахування багат шаровості пам'яток. Як наслідок, друкований варіант звіту містить відомості про 19 поселень, серед яких лише в 5 описано шар «кінця I тис. н. е.». В польовому ж описі наведено 42 пункти, причому фрагменти кераміки, що, ймовірно, належать салтівській культурі, зафіксовані в 30 з них (див. Додаток 1).

Користуватися наведеною в описі атрибуцією потрібно з обережністю: визначення наявні не завжди, а подекуди помилкові; до того ж, дослідник пропонує лише відомі на його час культури. Опис було укладено після закінчення розвідок: про це свідчить його структура (від північних поселень за течією р. Сіверського Дінця, а потім проти течії р. Уд), а також факти переосмислення зазначених у щоденнику пам'яток.

В даній роботі розглядаються лише пам'ятки, що містили салтівські (або *вірогідно* салтівські) матеріали. Стосовно кожного пункту наведено відомості про розташування, а також про історію дослідження поселення. До додатків винесено інформацію про знахідки — вона може непрямо свідчити про потужність культурного шару. За відсутності шурфів подібні відомості залишаються єдиним джерелом для характеристики пам'яток.

Старо-Салтівський район¹

1.² **Старий Салтів.** Розташування поселення за описом подано так: «Друга надзавальна тераса правого берега П/Дінця. Східна частина Старого Салтова. Городи від вулиці Берез»; в «квитанціях» наведено точнішу локалізацію: «...городи понад вулицю Набережною (Берез) від 29-го № і в сторону зменшення номерів». Восени 1979 р. цю ж пам'ятку — в південній частині сучасного селища — оглянув С. І. Воловик. Розміри поселення, якому дано назву «Човнова станція (Старий Салтів-2)», визначені як

¹ Від 1966 р. — у складі Вовчанського району.

² В описі наскрізна нумерація поселень відсутня; вона умовно проставлена автором статті.

100–120 м вздовж берега та 60–80 м вглиб нього (рис. 1: 1). Поселення руйнувалося прибережною ерозією, частина була зайнята човною станцією [6, л. 5–6]. Культурна приналежність: зрубна та салтівська культури [6, л. 6].

3. Новодонівка. За описом: «Друга надзаплавна тераса лівого берега П. Дінця, що від Дінця йде на схід. Північна частина хутора». Поселення тотожне пункту «Новодонівка-3», знайденому в 1959 р. Кочетоцькою експедицією. За даними 1959 р., багаточарове поселення (бондарихінська, салтівська культури) розмірами 50 × 100 м було розташоване нагородах в ур. «Затока Кобилянська». Підвищення над рівнем р. Сіверський Дінець складало 2–4 м [7, л. 15, 25]. Цей же пункт в 1960 р. описала В.І. Митрофанова як «Новодонівку-4»: на городі на східній околиці села, поруч із кладовищем [8, л. 18]. Зараз поселення, скоріш за все, частково затоплене (рис. 1: 3).

Печенізький район

8. Комсомольське-II¹. Розташування за описом: «Заплав лівого берега Півн. Дінця, урочище «Займи» (понад самим берегом)» — доповнюється інформацією з щоденника: «...біля переправи через П. Дінець». Багаточарове поселення (пізній неоліт, доба бронзи, салтів) було повторно виявлено в 1959 р. Кочетоцькою експедицією, що присвоїла пункту назву «Комсомольське-1» [7, л. 6–7]. Локалізація поселення майже така ж: нагородах в ур. «Займо», проти села у впадіння в Сіверський Дінець р. Хотомельки. Розміри поселення визначені як 300 × 900 м, салтівські знахідки представлені в невеликій кількості [7, л. 6–7, 19, 27]. В вересні того ж 1959 р. пам'ятку було оглянуто експедицією Харківського держуніверситету [9, л. 10], а в 1960 р. — С. І. Митрофановою [8, л. 17]. Зараз поселення затоплене (рис. 2: 8).

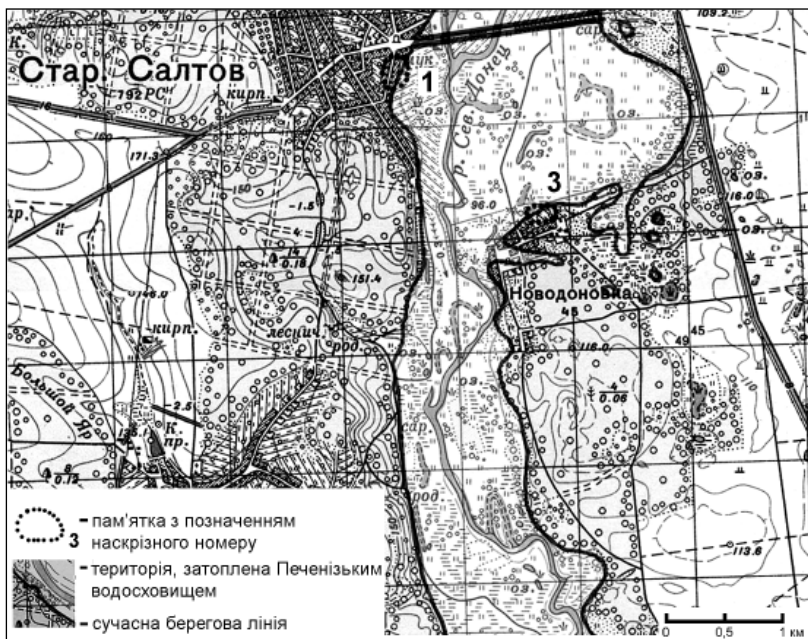

Рис. 1. Розташування салтівських поселень біля Старого Салтова та Новодонівки за розвідками 1949 р.

1 – Старий Салтів; 3 – Новодонівка

Fig. 1. Saltiv settlements located near Staryy Saltiv and Novodonivka

1 – Staryy Saltiv; 3 – Novodonivka

¹ Поблизу села І. П. Костюченком було оглянуто декілька поселень, що в польовій документації пронумеровані римськими цифрами. Відсутність салтівських знахідок на деяких поселеннях призвела до певної непослідовності в переліченні пам'яток в даній роботі.

10. Мартова-I. Найбільш докладно місце розташування описано в щоденнику: «На правому березі р. П. Дінець проти с. Мартової на городах Мартівського колгоспу ім. Ворошилова в урочищі «Березовате» в зарозу¹ Північного Дінця». В 1956 р. це ж поселення виявлено Б. А. Шрамком: на мису правого берега, на ріллі, розташованій на північ від будинку лісника [10, л. 4]; в 1957 — С. О. Плетньовою: на правому березі проти села, під високим берегом, що густо заріс лісом. Дослідниця навела розміри: 400 × 100 м [11, л. 6]. Кочетоцькою експедицією 1959 р. пам'ятку (їй присвоєно назву «Мартова-6») знайдено вчетверте: на правому березі Дінця, західніше урочища «Красна Гора», біля березового гаю на невеликому підвищенні тераси, що вдалося півостровом в заплаву в східному напрямку [7, л. 29]. Дослідники сходилися в салтівській приналежності пам'ятки, зазначаючи велику кількість амфорного матеріалу. Зараз поселення затоплене — за виключенням найвищої точки мису, що являє собою о-в «Богданів» (70 × 80 м), вкритий деревами та очеретом (рис. 2: 10).

11. Мартова-II. В описі зазначено: «Правий берег П. Дінця, ур. Березовате, район саду», в «квитанціях» пунктів збору підйомного матеріалу локалізація точніша: «На південний схід від саду, що біля переправи». Отже, поселення розташовувалося більш, аніж в 1 км від попереднього (рис. 2: 11), в безпосередній близькості до відкритого А. В. Кригановим в 2004 р. Мартівського городища [12, с. 139–141]. На сьогодні рештки багаточислового поселення — його західна окраїна — є задернованою похилою площею, що частково вкрита здичавілим садом та поступово руйнується водосховищем.

12. Мартова-III. В «квитанціях» місце розташування описано най докладніше: «Схил плато на городах колгоспників, проти будинків середньої школи і сільської ради». Кочетоцькою експедицією 1959 р. в межах села виявлено три поселення. Вірогідно,

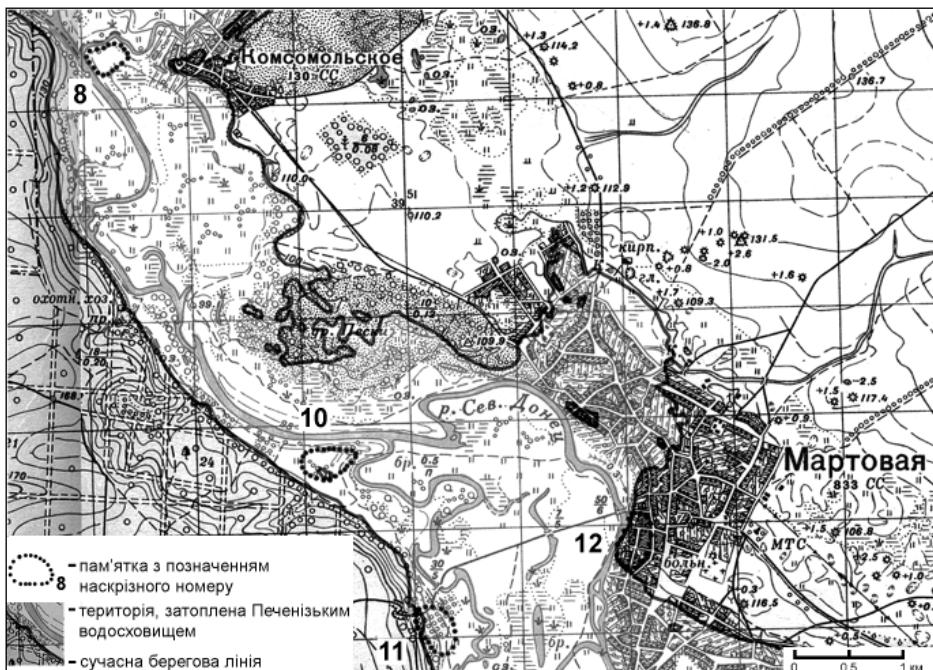

Рис. 2. Розташування салтівських поселень біля Комсомольського та Мартового за розвідками 1949 р. 8 – Комсомольське-II; 10 – Мартова-I; 11 – Мартова-II; 12 – Мартова-III

Fig. 2. Saltiv settlements located near Komsomolske and Martove 8 – Komsomolske-II; 10 – Martova-I; 11 – Martova-II; 12 – Martova-III

¹ «Зароз» — рукав ріки або стариця, що з'єднується з рікою.

пам'ятка має співвідноситися з «Мартовою-2»: поселення доби бронзи з невеликою кількістю салтівської кераміки розташовувалося на західній околиці села, біля садиби Бондаря С. І. [7, л. 21, 29]. Після створення водосховища пам'ятка опинилася в південно-західній частині села. Тут 1971 р. її було обстежено В. Г. Бородуліним, який поставив поселення на державний облік. Культурну приналежність пам'ятки І. П. Костюченко ніяк не визначив, але до зводу пам'яток черняхівської культури [14, с. 50], а пізніше — до довідника з археології Харківської області [3, с. 135], воно увійшло як черняхівське, хоча жоден з дослідників не згадував про наявність черняхівських знахідок, повідомляючи в той же час про салтівську кераміку. Розміри, збереженість, точна локалізація поселення залишаються невідомими; ймовірно, воно забудоване (рис. 2: 12).

14. Кицівка-I. До локалізації за описом: «Друга надзаплавна тераса лівого берега Бабки, яка км 2,5 — 3 впадає в П. Дінець. Направо від шляху їдучи до Печеніг» в «квитанціях» додається: «...на південь від моста». Пам'ятку було знов виявлено 1964 р. Є. В. Пузаковим, який зазначив, що до поселення (йому присвоєно назву «Кицівка-1»), близько підходить лівим берегом р. Велика Бабка. На поселенні виявлено кераміку зрубної та бондарихінської культур, скіфського часу [15, л. 8, 12, табл. 6, 1]. В 1976 р. пам'ятку було відкрито Ю. В. Буйновим. Поселення отримало назву «Кицівка-2», воно розташовувалося в 200 м на південь від села (неподалік від вигину р. Велика Бабка в бік Сіверського Дінця) і було майже знищене піщаним кар'єром [16, л. 27–28]. Влітку 2011 р. цей же пункт було оглянуто автором. З півночі на південь його перерізає ґрунтова дорога, східна окраїна на сьогодні дійсно знищена кар'єром, західна — засаджена хвойним лісом. На поселенні (розмірами щонайменше 300 × 150 м) виявлено кераміку доби бронзи, пенківської та салтівської культур (рис. 3: 14).

15. Кицівка-II. В «квитанціях» місце розташування вказано лаконічно: «На південь від хутора гора Бубениста в розвіях піску». На південь від села є лише одна гора — та, на якій Г. Є. Свистун в 2006 р. зафіксував рештки фортифікацій (вірогідно, салтівських) [17, с. 120], а в 2010 р. автор даної статті виявив кремаційний салтівський могильник [18, с. 73] (рис. 3: 15).

Чугуївський район

16. Кочеток-I. Опис локалізує пам'ятку в гирлі р. В. Бабки: «Схил другої надзаплавної тераси правого берега Бабки при впадінні її в Дінець», щоденник вказує на її стан: «...серед заплави на підвищеній частині, яка розорюється». Багатошарове поселення з відкладеннями неоліту, доби бронзи, скіфського часу було відоме ще на початку ХХ ст.: його періодично обстежували П. П. Єфименко, Д. І. Багалій, В. Є. Данилевич [19, с. 9–14, 86–87, 190–192; 20, с. 24; 21, с. VI, 64–65], в 1925 р. — М. В. Сібільов [22, с. 11, 20], а в наш час — Г. Є. Свистун [23, л. 15]. Розміри пам'ятки за В. Г. Бородуліним, який в 1972 р. поставив поселення на облік, дорівнюють 200 × 100 м; за Г. Є. Свистуном — 600 × 600 м (рис. 3: 16).

17. Кочеток-II. Згідно опису: «Плато правого берега Дінця проти впадіння в Дінець Бабки (в сторону Кицівки)». Поселення повторно відкрите Є. В. Пузаковим в 1964 р. («Кицівка-2» доби бронзи, розмірами 112 × 98 м) [15, л. 9–10], а в 1971 р. обстежене В. Г. Бородуліним, який зафіксував відкладення неоліту, доби бронзи, скіфського часу та визначив розміри: 180 × 90 м (рис. 3: 17).

18. [Кочеток-III].¹ За щоденником: «На схід від с. Кочеток під плато на надзаплавній терасі правого берега р. П. Дінець». Попри велику кількість знахідок на поселенні, дослідник зауважив: «розміри його незначні». Пізніше пам'ятка ніким не обстежувалася, її точна локалізація невідома. Можливо, пункт знаходиться під насосною станцією, побудованою після 1949 р. (рис. 3: 18). Кількість салтівських знахідок (також наявні відкладення доби бронзи) є відображенням насиченості салтівського культурного шару.

¹ Від цього місця нумерація поселень римськими цифрами у описі відсутня.

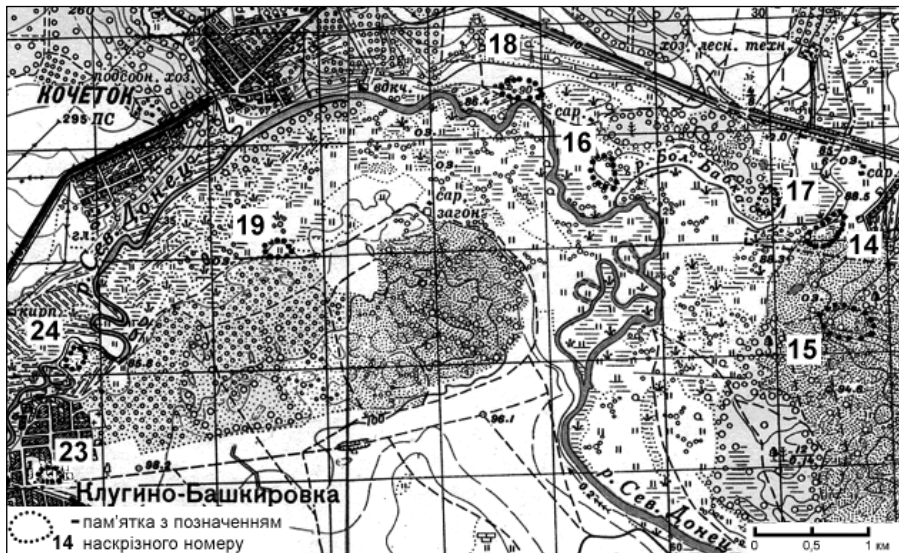

Рис. 3. Розташування салтівських поселень біля Кицівки, Кочетка та Клугино-Башкирівки за розвідками 1949 р.

14 – Кицівка-I; 15 – Кицівка-II; 16 – Кочеток-I; 17 – Кочеток-II; 18 – Кочеток-III; 19 – Кочеток-IV; 23 – Клугино-Башкирівка-I; 24 – Клугино-Башкирівка-II

Fig. 3. Saltiv settlements located near Kytsivka, Kochetok and Kluhyno-Bashkirivka

14 – Kytsivka-I; 15 – Kytsivka-II; 16 – Kochetok-I; 17 – Kochetok-II; 18 – Kochetok-III; 19 – Kochetok-IV; 23 – Kluhyno-Bashkirivka-I; 24 – Kluhyno-Bashkirivka-II

19. [Кочеток-IV]. Інформація опису: «На лівому березі П/Дінець... За лісом на сірому піску, що розорюється, на підвищеному горбі (дюні)» доповнюється щоденником: «...на південь від с. Кочеток через Дінець». Пам'ятку було відкрито одночасно з пунктом «Кочеток-I». Дослідники поч. ХХ ст. у публікаціях не розділяли три розташовані поруч поселення, аргументуючи це ідентичністю — а значить, синхронністю — матеріалів [19, с. 9–14, 20, с. 24; 21, с. VI, 64–65]. В 1921 р. пам'ятку відвідав О. С. Федоровський [24, с. 169; 25, с. 166], в 1925 р. — М. В. Сібільов [22, с. 11, 20]. В 1964 р. поселення оглянуто Є. В. Пузаковим, який дав йому назву «Тильманів Лиман-1». На розореній поверхні зібрано матеріали зрубної та роменської культур [15, л. 7, 12]. Пізніше поселення було відкрито ще раз: в 1987 р. Ю. В. Буйнов та А. К. Дегтяр зазначили його площу (3–4 тис. кв. м.) та вказали наявність пошкодження бульдозером. У відслоненні зафіксовано культурний шар потужністю 0,1–0,5 м. Під назвою «Кочеток, пункт 1» пам'ятка була визначена як така, що містить відкладення бондарихінської та пеньківської культур [26, л. 3] (рис. 3: 19).

21. [Кочеток-VI]. За описом: «Збір з поверхні на лівому березі Дінця на схилі плато, що розорюється». Сучасне місце розташування поселення є невідомим. Згідно кількості й характеру знайдених фрагментів кераміки, пам'ятку можна віднести до салтівських кочовищ або поселень з невеликим культурним шаром.

22. [Кочеток-VII]. Згідно опису: «Збір з поверхні на лівому березі П/Дінець на захід від Кочетка». Локалізація поселення на лівому березі Сів. Дінця на захід від Кочетка виглядає помилковою — воно мало б розташовуватися на схід від села. На сьогодні місце розташування поселення невідоме.

23. [Клугино-Башкирівка-I]. За описом: «Збір з поверхні на городах Клугино-Башкирівки на схилі плато на 1/2 км від Дінця (Зах. частина села)». В 2007 р. пам'ятку було віднайдено співробітником ДП ОАСУ «САС» К. Ю. Пеляшенком, завдяки чому відомі розміри та точна локалізація поселення салтівської культури:

И
С
Т
О
Р
И
Я

в центрі сучасного села на північ від Ростовської траси, в районі вул. Горішного та Піщаної (рис. 3: 23); розміри складають орієнтовно 100 × 50 м [27, с. 328; 28, с. 485]. Пам'ятка (їй присвоєно назву «Клугіно-Башкирівка-2») пошкоджена приватною забудовою та будівлями МТФ.

24. [Клугіно-Башкирівка-III]. Інформація опису: «Збір з поверхні на урочищі «Головатому», що уявляє з себе невеличкий острів біля річки Дінця» доповнюється даними щоденника: «В північній частині села...». Вірогідно, пункт тотожний поселенню «Клугіно-Башкирівка-III» з розвідок 1964 р. Є. В. Пузакова. За його даними, пам'ятка розташована в 500 м на північний захід від іншого поселення, локалізованого на північній околиці села (рис. 3: 24). Дослідником зібрано матеріали середньої бронзи, зрубної та роменської культур [15, л. 6, 11–12].

26. [Чугуїв-I]. Дані опису щодо розташування пам'ятки: «Збір з поверхні у східній частині Чугуєва над берегом П/Дінця» суперечать інформації щоденника: «В південно-східній окраїні Чугуєва...». В довідник з археології поселення увійшло як відкрите І. П. Костюченком, з відкладеннями лише катакомбної культури [3, с. 137] — таку ж атрибуцію наведено в друкованому варіанті звіту (рис. 4: 26). Втім, наявність фрагмента амфори з зональним рифленням дає змогу припустити наявність салтівського шару. В 2008 р. співробітником ДП ОАСУ «САС» С. А. Задніковим поселення було відкрито знову: воно названо «Чугуїв, вул. Фрунзе», матеріали належать зрубній КІС. Розміри поселення визначені як 150 × 100 м [27, с. 327–328].

27. [Чугуїв-II]. Найточніші дані щодо розташування пам'ятки містить опис: «Збір з поверхні тераси у излучини правого берега Дінця, слева по напрямленню ж/д Чугуєв-Харьков. На захід від Чугуєва». Характер знахідок та топографія вказують на наявність салтівського кочовища, розташованого на поселенні доби бронзи в заплаві Сіверського Дінця. Таке поселення («Чугуїв-1», в 0,2 км на захід від оз. Кривого) відоме з розвідок 1958 р. Є. В. Пузакова [29, л. 12, табл. 1:2:8].

28. [Чугуїв-III]. За щоденником: «На захід від станції Чугуїв на 1/2 км на другій надзаплавній терасі правого берега П. Дінця на південь від лісу і на галявині з східної частини лісу в напрямку до семафора ст. Чугуїв». Знов поселення було відкрите 1958 р. Є. В. Пузаковим, який локалізував його в 1 км західніше залізничної станції «Чугуїв», на краю борової тераси (рис. 4: 28). За Є. В. Пузаковим, культурна приналежність поселення — доба бронзи та скіфський час [29, л. 12, табл. 1: 2: 10]; І. П. Костюченко зазначав наявність салтівської та роменської кераміки. Остання атрибуція, безперечно, є помилковою.

30. [Малинівка-I]. Найбільш докладно місце розташування наводиться в щоденнику: «На захід від с. Малинівки на схилі дюни між двома залізничними коліями, що відгалужуються від основної вітки Граков-Чугуїв і ведуть до кар'єру», але точні розміри та місце розташування поселення невідомі.

31. [Малинівка-II]. З щоденника: «На захід від с. Малинівки, на кілька кілометрів аж до лісу тягнеться великий простір піску, з багаточисельними дюнами, на яких і виявляється посуд...». Місце розташування та розміри поселення невідомі.

33. [Малинівка-IV]. В описі місце розташування визначено так: «Лівий берег Пів. Дінця на пн/захід від села за залізничною колією. Урочище «Сагарьове». На сьогодні це урочище локалізується біля залізничного мосту через Сів. Донець¹. Отже, поселення слід розташовувати на захід від залізничної колії поблизу мосту (рис. 4: 33).

35. [Малинівка-VI]. В описі вказано: «Західна частина села (11 сотня). Над ярком, що врізався в городи (садиба Колесникової Маври Ивановни)», хоча щоденник наводить: «В північно-західній окраїні...». Топонім «11 сотня» сьогодні співпадає з вул. Харківською, що йде паралельно залізничній лінії, на схід від неї. Точні розміри

¹ Інформацію про місцеві топоніми с. Малинівки люб'язно надано краєзнавцем Є. І. Турчиновим.